

UDK 811.163.6'373.7

Erika Kržišnik

Filozofska fakulteta v Ljubljani

IZRABA SEMANTIČNE POTENCE FRAZEMOV

V prispevku so predstavljeni temeljni pojmi, s katerimi je mogoče pojasniti besedilno pogojene kreativne posege v ustaljeno strukturo in/ali pomen frazeoloških enot. Ob primerjavi s stanjem raziskav v tujji, predvsem germanistični in rusistični frazeološki literaturi se poskuša najti lastnosti, na podlagi katerih bi frazeološke modifikacije ločili na eni strani od napačne rabe frazemov in na drugi od frazeoloških prenovitev. Na kratko se omenja tudi začetke tega stilističnega postopka v slovenskih besedilih.

The article presents basic terms which enable the explanation of textually conditioned creative interventions in the established structure and/or meaning of phraseological units. By comparing the state of research with foreign, primarily German and Russian, phraseological literature, we are trying to find the properties which would allow us to distinguish between phraseological modifications and the incorrect use of phraseological units on the one hand, and phraseological renewals on the other. The beginnings of this stylistic procedure in Slovenian texts are also briefly mentioned.

Ključne besede: frazeologija, semantična potencia frazema, modifikacija, (frazeološka) prenovitev, remotivacija, podobesedenje

Key words: Phraseology, semantic potency of a phraseological unit, modification, (phraseological) renewal, remotivation, literalization

1 Semantična potencia frazema

Frazeološke enote so sekundarni jezikovni znaki, sestavljeni iz drugih pomenonosnih jezikovnih znakov (besed),¹ zato njihove »oblike« večinoma eksistirajo na dveh ravneh, in sicer na ravni proste besedne zveze (PBZ), katere pomen je vsota pomenov sestavin kot samostojnih (slovarskih) besed, pogosto imenovan tudi »dobesedni« pomen, in na ravni frazeološke besedne zveze (FBZ) s frazeološkim pomenom. Poleg pomenov PBZ in FBZ je pri kakršnikoli kreativnih, inovacijskih posegih v frazeme v igri še tretja raven: raven razmerja (napetosti) med obema pomenoma. To razmerje je lahko aktivirano v različni meri, v glavnem glede na to, ali je (vsaj delno) pomensko motivirano, lahko celo »na novo« motivirano s t. i. »ljudsko etimologijo« (prim. povezovanje *mavra* v *pijan kot mavra* 'zelo pijan' s *krava*, frazem *pijan kot krava*, namesto z – etimološko ustreznim – *mavrica*), ali nemotivirano, ne glede na to, ali se je motiviranost z jezikovnim ali drugim (npr. širše kulturnim itd.) razvojem izgubila (npr. *iti rakom žvižgat*) ali sploh ni obstajala (npr. pri prevzetih frazemih). Šele vse troje pravzaprav sestavlja celotno **semantično potenco frazemov**, ki je prav

¹ Sestavine frazema pravzaprav niso besede, saj je njihova besednost slovnično in pomensko okrnjena. Skrajni primer so enopovezovalne (monokolokabilne) sestavine, tj. take, ki se zunaj frazema ne pojavljajo in torej niso del besednega sistema danega jezika, temveč samo del frazeološkega sistema.

zato zelo dinamična. V zvezi s tem dejstvom se v frazeologiji pojavljata dva med seboj ne v celoti prekrivna pojma: t. i. »dvojno branje« in »notranja forma«. Prvi je iz germanistične, drugi iz rusistične frazeološke teorije.

»**Dvojno branje**« je eden od »načinov branja« (Lesart), frazemov. Izraz navajam po Burgerju (v Burger 1998: 59–66; enako v Burger 2003), z njim se označuje razmerje med obema ravnema BZ (PBZ in FBZ) z vidika »aktivnosti uporabnika jezika« pri tvorjenju ali sprejemanju besedil: uporabnik namreč realizira ena ali drugo (ali obe) semantično raven BZ. Frazemi se glede na način branja, ki ga dopuščajo, delijo na take, ki imajo samo enojno branje, take z dvojnimi branjem in na mešani (kombinirani) tip:

- Enojno branje, in sicer samo frazeološko, imajo frazemi z enopovezovalnimi (monokolokabilnimi) sestavinami, npr. *pri ti na kant, ne reči ne bev ne mev, poznati do obisti, ucvre ti jo*.²
- Dvojno branje je dveh vrst, in sicer izločevalno (disjunktivno) in hkratno (sinhrono). Izločevalno dvojno branje imajo BZ, ki uresničujejo svoj pomen kot PBZ in kot FBZ, razmerje med obema pa je lahko homonimno, npr. *dati košarico komu, iti rakom žvižgat*, ali povezano s pomenskim prenosom, najpogosteje metaforično in metonimično, npr. *metati polena pod noge komu, nočni ptič, noč in dan*. Tretje vrste izločevalno dvojno branje, ki ga navaja Burger, je dvojno branje BZ, katere prostobesednozvezna realizacija je omejena z visoko stopnjo neverjetnosti pomenovanega s PBZ, npr. *vzeti noge pod pazduho, odpreti svoje srce, biti na psu*.³
- Hkratno dvojno branje imajo BZ, ki so stalni opisi kretenj in (iz njih nastali) frazemi, v besedilu pa se hkrati realizirata oba pomena, npr. *zmajevati z glavo, skomigniti z rameni*.⁴
- Mešani (kombinirani) tip branja predstavljajo frazemi, v katerih del sestavin nastopa v slovarskem pomenu, drugi del pa ima dvojno branje, npr. *zaljubljen do ušes, obljubljeni zlate gradove*.⁵

»**Notranja forma**« (vnutrenja forma) frazemov je v rusistični frazeologiji ustaljeno⁶ rabljen pojem in predstavlja motivirajoči pomen⁷ in »sliko« BZ, ki je neke vrste podstava oz. derivacijska baza frazema.⁸ Kakor je termin sam stalen, njegova vse-

² Če kot del frazeologije upoštevamo vse SBZ, gredo v skupino BZ z »enojnim branjem« tudi SBZ z ničto stopnjo idiomatizacije, ki imajo samo »dobesedno« branje, npr. *rdeča mušnica, levi prilastek, spalna srajca*.

³ Ta skupina je pravzaprav najbolj prehodna, tako v smeri proti enojnemu (le frazeološkemu) branju kakor v smeri proti drugim vrstam izločevalnega dvojnega branja. Tako se je npr. frazem *kdo biti za luno* s tehničnimi dosežki 20. stol. premaknil iz te skupine v skupino s homonimnim razmerjem.

⁴ V to skupino nikakor ne gredo vsi frazemi, nastali iz stalnih opisov kretenj, npr. v tako skrajnem primeru, kot je *vreči rokavico*, se je (kulturno pogojena) kretnja že pozabila, ostal je le frazem, zato ta BZ ne dopušča sinhronega dvojnega branja (temveč le še homonimno disjunktivno), tudi pri zvezah kot *ruvati si lase, lasje gredo pokonci komu* je realizacija kretnje precej, če že ne popolnoma neverjetna.

⁵ Po pomenski klasifikaciji Vinogradova (1947) t. i. frazeologijske sočetenja, v slovenski terminologiji (po Toporišič 1973/74) skupi.

⁶ Prisoten že dolgo – prim. npr. v Žukov 1978: 6.

⁷ Imenovan ponekod tudi »etimološki pomen«.

⁸ Izraz **derivacijska baza frazema** v tem smislu uporablja v svoji frazeologiji tudi Wotjakova (1992).

bina nekoliko variira, in sicer v povezavi s tem, kako avtorji razumejo semantiko, v glavnem pa je zaslediti dve gledišči, ki ju pri opisu upošteva tudi *Slovar' ruskoj frazeologičeskoj terminologii* (1993, iztočnica *Vnutrennaja forma*). Sodeč po tem slovarju, je aktualnejše »širše« razumevanje notranje forme.⁹ Pri tem se ločuje med preprosto in zapleteno notranjo formo:

Мотивирующая образность языковой единицы, основанная на деривационных связях ее значения со значением прототипа. Внутренняя форма может быть простой или осложненной. Простую внутреннюю форму имеют ФЕ, образованные на базе переменных сочетаний (см.) (*плыть против течения, сидеть на шее* у кого); осложненную – ФЕ, образованные на базе пословиц (*стреляный воробей* ← *стреляного воробья на мякине не проведешь*) или в результате конденсаций в своей семантике содержания различных легенд, поверий, исторических фактов, художественных произведений и т.п. (*вольный казак, последний из могикан*).

V notranjo formo je torej med drugim vključena tudi celotna kulturna konotacija frazema.¹⁰

Ne glede na delno razhajanje v zvezi s pojmovanjem notranje forme, primerjava med germanističnim »dvojnim branjem« in rusistično »notranjo formo« razkriva določene povezave. V obeh primerih se poudarja semantična potencia frazemov, ki je v tem, da je v njih poleg frazeološkega paralelno prisoten še neki drugi pomen, ki je na tak ali drugačen način v besedilu lahko aktiviran. Razlika med obema pojmovanjenma semantične potence je časovni presek in predstava o načinu njene prisotnosti: pri dvojnem branju gre za sinhrono razumevanje in prisotnost te dvojnosti v tvorčevem in naslovnikovem mentalnem slovarju, pri notranji formi za (za tvorca in naslovnika) prepoznavno ali neprepoznavno razmerje, obstoječe sinhrono ali diahrono. S sinhronega vidika je torej notranja forma v frazemu lahko prisotna ali ne, medtem ko je možnost dvojnega branja odvisna samo od kompatibilnosti sestavin frazema: če so kompatibilne, BZ omogoča eno od vrst dvojnega branja. Ko govorimo o izrabi semantične potence frazemov v besedilih, govorimo izključno o sinhronem vidiku, zato je smiselno vsaj v izhodišču ločevati med PBZ, ki je notranja forma frazema, imenovali jo bomo **podstavna PBZ**, in med PBZ, ki (vsaj sinhrono) to ni, imenovali jo bomo **izhodiščna PBZ**.

1.1 »Slikovitost« frazema

Za razpravljanje o izrabi semantične potence frazemov (še zlasti z vidika »zaznavanja« in razumevanja te izrabe) je uporaben in pogosto uporabljan tudi izraz »slika«, ki jo evocira frazem. Izraz je uporabljen tudi že v definiciji notranje forme, zato je treba ob dejstvu, da ločujemo med podstavno in izhodiščno PBZ pri frazemih, precizirati

⁹ Citirano je več avtorjev, navedbe so mlajšega datuma.

¹⁰ Avtorji navedenega terminološkega slovarja na tem mestu citirajo rusko frazeologinjo V. N. Telijo in njeno delo o konotativnem vidiku semantike poimenovalnih enot (Telija 1986). Več o kulturološkem aspektu v frazeologiji je najti v III. delu njene knjige *Russkaja frazeologija* (Telija 1996: 214–269), po katerem je pojem kulturne konotacije predstavljen v Kržišnik 2005: 67.

še ta pojem. O »sliki« frazema se govori v povezavi z dvema med seboj različnima lastnostma – to sta figurativnost (prenesenost) pomena in njegova čutna nazornost (predstavljalnost). Na to nenatančnost opozarja A. Buhofer (1988) in pojasnjuje:¹¹ pri čutni nazornosti, tj. lastnosti jezika, ki jo imajo tudi besede, gre za to, kako dobro si lahko človek vizualno predstavlja jezikovni izraz – to je namreč vzrok, da lahko z močjo slike učinkujejo tudi frazemi, ki so komajda še ali sploh niso več motivirani; pri figurativnosti, ki zadeva metafore, med njimi tudi metaforične frazeme, pa gre za to, da je izraz treba razumeti kot sliko za nekaj drugega in je to drugo z vzpostavitvijo povezave treba šele narediti dostopno – če seveda povezava ni konvencionalizirana, kakor je pri frazemih. Preneseni načini izražanja so lahko tudi nazorni,¹² nazorni izrazi pa nikakor niso nujno preneseni (npr. *dati košarico*). Razlikovanje je s psiholingvističnega vidika bistveno, ker nazornost izraza njegovo razumevanje olajšuje, medtem ko ga figurativnost otežuje. – V okviru notranje forme frazema se »slika« nanaša torej na pomensko razmerje med podstavno PBZ in frazemom, medtem ko »dvojno branje« upošteva poleg tega še razmerje med »slikama« FBZ in izhodiščno PBZ brez motivirajočega razmerja.

V zvezi s figurativnostjo frazemov Burger (1989: 27) opozarja na to, da metaforična povezava v njih ni preprosto semantično »dana« v tem smislu, »da bi frazeološki pomen v metaforičnem procesu tako rekoč samoumevno izhajal iz dobesednega« (pomen FBZ ← pomen PBZ) – v resnici je bolj res, da daje »branje« PBZ zelo široko paleto interpretativnih možnosti, od katerih pa je v jeziku dejansko leksikalizirana le ena. To je kaj lahko opaziti pri primerjavi frazemov v različnih jezikih. Burger navaja nem. *jdm. einen Floh ins Ohr setzen* 'povedati nekaj, kar človeku ne da miru; s povedanim zbuditi sum' in angl. *to send someone off with a flea in his ear* 'ošteti koga'. Prim. še slov. *ne imeti dlake na jeziku* 'odkriti govoriti kaj neprijetnega', franc. *avoir un cheveu sur la langue* (dobesedno 'imeti dlako na jeziku' – brez zanikanja!) 'nejasno govoriti' in nem. *Haare auf den Zähnen haben* (dobesedno 'imeti dlake na zobeh' – brez zanikanja!) 'odločno zagovarjati svoje stališče' – pomen nemškega nezanikanega frazema je bližji slovenskemu zanikanemu kakor francoskemu nezanikanemu.¹³

2 Modificirana raba frazema

2.1 Modifikacije frazema kot odstop od norme

Frazeološke enote kot vse druge jezikovne enote podlegajo jezikovni normi – leta je namreč posledica njihove konvencionaliziranosti, ki jih šele napravi dostopne za uporabnike dane jezikovne skupnosti v medsebojni komunikaciji. Norma pri frazemih

¹¹ V nemščini obstajata namreč dva izrazno bližnja terminološka izraza, ki se pogosto zamenjujeta, in sicer *bildlich* 'figurativno, preneseno' in *bildhaft* '(čutno) nazoren, predstavno živ'.

¹² Prim. npr. kontrast med abstraktnostjo pomena 'nadzorovati' in konkretno čutno nazornostjo sestavnega frazema *gledati pod prste komu*.

¹³ Tudi Dobrovol'ski (1997: 38) navaja po notranji formi in komponentni sestavi bližnja frazema v nemščini in ruščini, ki nista prevodna ekvivalenta: rus. *postavit' na kartu čto-l.* in nem. *etw. aufs Spiel setzen*.

je težje določljiva in ohlapnejša, saj njihova večsestavinska zgradba in sintaktični odnosi med sestavinami omogočajo pogosto in raznoliko variantnost (Kržišnik 1996: 133–135) – kar bolj kot kdajkoli postaja očitno v času, ko so na voljo obsežni besedilni korpusi, ki prinašajo velike količine podatkov o realnih rabah (o tem v Gantar 2003 in 2004). Kljub temu norme v frazeologiji ni mogoče izključiti. Zato je pri odstopih od norme, ki presegajo meje ustaljene variantnosti, a so v besedilu nefunkcionalni, upravičeno govoriti o kršitvah norme oz. napačnih rabah. Napačne rabe frazemov so neprepoznane (neopažene) tako od tvorca kakor (večinoma) tudi od naslovnika (podatke prim. v Kržišnik 1998 in 2004).

Nasprotno so modifikacijske take spremenjene rabe oblike in/ali pomena frazema v besedilu, ki so večinoma zavestne, četudi morda ne vedno namerne,¹⁴ v besedilu so funkcionalne, zato opazne in (lahko) prepoznane.¹⁵ Pomembno je, da gre za v besedilu funkcionalno izrabljene odstopne od norme, kajti modifikacije, ki so lahko celo namerne, a v besedilu nimajo svoje vloge, so ponesrečene inovacije, ki so blizu napačni rabi.¹⁶ Prepoznanost modifikacije pri naslovniku ni vedno dosežena, saj je zanjo več pogojev, od katerih morata biti nujno izpolnjena vsaj dva: poznavanje in razumevanje izhodiščnega frazema ter (vsaj intuitivno) poznavanje in razumevanje postopka jezikovnih inovacij. Mogoče pa je v zvezi s tem trditi, da napačne rabe večinoma niso prepoznane kot odstop od norme, medtem ko modifikacije večinoma (lahko) so.¹⁷

2.2 Modifikacije in prenovitve frazemov

Izraz frazeološke modifikacije se uporablja predvsem v germanistični frazeologiji – natančneje o tem v Elspaš 1998: 152. V slovenskih frazeoloških razpravah se je v zvezi s funkcionalno izrabo frazeoloških enot v besedilih doslej več kot o modifikacijah govorilo o **frazeoloških prenovitvah**, na samem začetku pa o **obnovitvah**. O obnovitvah klišejev – med drugim tudi frazeoloških – kot stilnem postopku v umetnostnih besedilih govori Toporišič že v 1964. leta objavljeni monografiji o književnih besedilih F. S. Finžgarja (Toporišič 1964, na več mestih, npr. str. 260). Izraz obnovev je od njega prevzel Korošec (1978), in sicer za poimenovanje modificirane rabe frazemov in različnih citatov v časopisnih naslovih. Že Korošču ta izraz ni zadoščal za vse tipe sprememb, zato je poleg obnovev vpeljal še **ponovitve** – razločevalnost izrazov

¹⁴ Zlasti v prostem govorjenju se modifikacija lahko »kar zgodi«, vendar se je tudi v tem primeru govorec zave (za nazaj) in poslušalec jo (lahko) prepozna.

¹⁵ Nekateri ločujejo med normiranimi (uzualnimi) in naključnimi (okazionalnimi) variantami, zadnje delijo na modifikacije in napake (oz. kršitve) (Elspass 1998)

¹⁶ Primer: *.../ ter pomagajo po svojih močeh nezaposlenim otrokom, ki so obviseli v zraku sedanje reditve* (Delo, SP, 1. 4. 1995, str. 30) ← *obviseti v zraku 'kaj* (npr. problem) ostati nerešeno': **kdo** (otroci).

¹⁷ V Kržišnik 1996 se med odstopi od norme navajajo tudi zgodovinsko pogojene spremembe. Tudi te namreč v besedilu lahko nastopajo kot modifikacije: kot stilem, izrabljen za časovno barvanje besedila, ali kot napačna raba, ki povzroči nerazumevanje besedila. Besedilo *Giapovi simpatizerji kajpak trdijo, da gre za spletko sedanjega vodstva, s katerim si Giap nikakor ni v komolce* (Delo 26. 1. 1993) vsebuje frazem, ki ga je v slovenskih slovarjih še mogoče najti (*biti si v komolce* 'zelo dobro se razumeti'), a ni več del sinhronega frazeološkega sistema, in besedilo je Slovencu nerazumljivo. Zakaj ga je novinar uporabil, ni mogoče predvideti, saj nima nikakršnih stilističnih učinkov.

je služila za oblikovno diferenciacijo postopkov, obnovitve so oblikovne modifikacije, ponovitve so brez oblikovnih sprememb. Izraz prenovitve se prvič pojavi leta 1987 v dveh člankih (Kržišnik 1987a in 1987b). V Kržišnik (1987a) je posebej poudarjeno, da je prenovitev inovacijska sprememba, ki ne zadeva le frazeme, temveč jezikovne enote na vseh pomenonosnih ravlinah (o tem še dalje pod 3). V Kržišnik (1987b: 529) je v opombi 5 opisan historiat termina prenovitev in vzroki za izbiro: prenovitev pokriva tako oblikovne (izrazne) kot tudi pomenske modifikacije frazemov. Na istem mestu so navedeni še nekateri izrazi, ki so se dotlej uporabljali za poimenovanje tovrstnih besedilnih postopkov (npr. prenova /frazema/, razbijanje /frazemov/, preoblikovani frazem), vendar je mogoče reči, da se je v slovenski frazeologiji ustalil termin (frazeološka) prenovitev.

O modifikacijah kot spremembah, drugačnih od prenovitev, se je razmišljalo dvakrat. Najprej v Kržišnik (1996: 134), kjer se skuša modificirana raba frazemov ločevati na prenovitveno in neprenovitveno.¹⁸ Pri tem so prenovitve opisane kot tiste vrste modifikacije, ki imajo v besedilu opazno funkcijo (kreativnih) jezikovnih inovacij, medtem ko bi naj bila neprenovitvena modifikacija nefunkcionalna sprememba in znotraj obstoječe norme pravzaprav neke vrste napačna raba. Kot zgled je naveden frazem *požreti/snesti/pojesti besedo* ('ne narediti, kar je bilo obljubljeno, rečeno') – predvideva se, da je razširitev variant glagolske sestavine npr. še na *pogoltniti (besedo)* razmeroma verjetna modifikacija brez inovativnih učinkov.¹⁹ V tem smislu bi bile neprenovitvene modifikacije take spremembe oblike frazema, ki predstavljajo uveljavljanje t. i. potencialne norme in bi lahko napovedovale tudi spremembo norme in nastanek novih variant (Kržišnik 1996: 149).²⁰ – Nadaljnja možnost za razlikovanje med modifikacijami in prenovitvami je – kot teoretično nekoliko drugačna potrditev že navedenega – predstavljena v Kržišnik, Smolić (1999: 67, 68), in sicer v okviru pojmovanja frazemov kot enega od konvencionaliziranih jezikovnih izrazil za konceptualno metaforo, kakor jo razume kognitivna semantika (npr. Lakoff, Johnson 1980 in nadaljnja dela). Ločevanje izhaja iz možnosti, ki jo ponuja razlaganje konvencionalne metafore kot tiste, ki jezikovno izraža samo nekatere dele konceptualne metafore. To namreč pušča odprte možnosti za jezikovno razširitev izrabe teh delov in nadaljnjo širitev rabe na še neizrabljene dele (Lakoff, Johnson 1980: 53). Tako bi razširitev prej navedenega variantnega frazema *požreti/snesti/pojesti besedo* še na *pogoltniti besedo* bila modifikacija znotraj konceptualne metafore BESEDE SO HRANA, medtem ko bi bila zamenjava *ob belem dnevu* ('javno, ne naskrivaj') z *ob glasnem dnevu* prenovitev,²¹ tj. izrazitev neizrabljenega dela konceptualne metafore VEDETI JE VIDETI

¹⁸ »Od variant kot normiranih različic izhodiščne oblike je treba ločiti različne modificirane rabe (neprenovitvene in prenovitvene).«

¹⁹ V korpusu Fida (<http://www.fida.net>), ki je referenčni korpus sodobnih slovenskih besedil, zlasti iz druge polovice 90. let 20. stol., je celo mogoče najti en zgled take rabe: *če pogoltni pa besedo* (zgled je iz časopisa Dolenjski list, in sicer iz leta 1998) – na žalost manjka širši kontekst.

²⁰ O taki funkciji modifikacij razmišlja tudi Elspaß 1998: 158. – Za razliko od modifikacij so frazeološke prenovitve lahko vir novih frazemov – tako je npr. v slovenščini nastal frazem *slabša polovica* 'mož' iz prvotne prenovitve frazema *boljša polovica* 'žena' (o tem v Kržišnik 1994b: 64).

²¹ ZD IC VII/10 (krajšavo gl. op. 38): *Sanjala sva o stvarih, o katerih človek ne sanja ob glasnem dnevu; kdor jih opomni v pametni družbi, opazi pred sabo začudene obraze in velike oči ... To so melodije, ki jih poslušajo srce samo v samotnih nočeh, da ne vidi nepoklicano oko teh otroških smehljajev /.../.*

(= čutno zaznavati → slišati). Zdi se, da bi bilo to teoretično primerno izhodišče za ločevanje modifikacij na prenovitvene in neprenovitvene. Slabost seveda je, da še zdaleč ni narejen nabor vseh konceptualnih metafor in njihovih (konvencionaliziranih) jezikovnih izrazil, med njimi tudi frazemov. Kakorkoli že so možnosti za realizacijo teh teoretičnih predpostavk pomanjkljive, pa ne moremo spregledati dejstva, da znotraj modifikacij obstajata dve stopnji. Če za zdaj izhajamo s stališča naslovnika in njegove recepcije jezikovnih inovacij v besedilu, načelno lahko predvidevamo, da so spremembe, ki jih naslovnik težje (slabše) opazi, jezikovne spremembe, ki ne načenjajo konceptualne vsebine jezikovnega izraza, in da spremembe, ki jih načelno (večinoma) opazi, morajo biti take, da na neki način dregnejo v konvencionaliziranost konceptualne vsebine. Zaradi tega se zdi smiselno dvojje: prvič, ločevati med neprenovitvenimi in prenovitvenimi modifikacijami, in drugič, razumeti spremembe oblike in/ali pomena frazema, ki so v besedilu opazne (ker so funkcionalno izrabljene), kot prenovitvene modifikacije. V nadaljevanju bo zato govor le o teh, zanje bo rabljen izraz prenovitev, kakor je bil v vsem mojem dosedanjem pisanju o tej temi (Kržišnik 1987a, 1987b, 1988, 1990, 1994b: 60–65, 1996: 140–142).

3 Prenovitev kot jezikovna inovacija

Čeprav se je termin prenovitev ustalil tako rekoč izključno za poimenovanje kreativnih posegov v frazeološke enote, ni mogoče spregledati, da so zelo podobne jezikovne inovacije mogoče pri enotah vseh pomenonosnih ravni od morfemov do besedil. Navedimo zglede zanje:

- a) morfemska: *S Silvijino slovenščino pa ni vse tako zelo v redu, da ne bi kak zdrsljaj pogledal skozi slepečo zaveso njenega strokovnjakarskega besedohitrstva*²²
← *rokohitrstvo* = *ročna* spretnost → *besedna* spretnost, kar je seveda negativno vrednoteno;²³
- b) besedna: *SAMA-RIT* ← *samarit(an)* 'kdor iz usmiljenja, sočutja pomaga bolnemu, onemoglemu človeku' – časopisni naslov k članku o razglašanjem altruizmu »mistic« in nad veliko fotografijo razgaljene lepote;²⁴
- c) besednozvezna – terminološka:²⁵
 - *Zakaj je črni ribez rdeč?*
 - *Ker je še zelen.*
← *črni ribez* (vrsta ribeza – skoraj črne barve), *rdeči ribez* (vrsta ribeza – rdeče barve), *zelen* 'nezrel';
- č) stavčna – citatna: *Na začetku so bila pogajanja* ← (bibl.) *Na začetku je bila beseda*;²⁶

²² Delo, Književni listi, 3. 11. 1988, str. 8.

²³ O človeku, ki samo govori, a ničesar ne naredi.

²⁴ Prim. tekst: *Še misice nas prvič, ko čivknejo javno, poskušajo našopati, da so tam samo zato, da ne bi bilo več lačnih in žejnih.* (Slovenske novice, 1. 6. 2005, str. 5.)

²⁵ Če bi kot frazeme razumeli tudi v celoti motivirane SBZ (prim. op. 2), bi bila to seveda frazeološka prenovitev.

²⁶ Časopisni naslov (Delo 31. 3. 1995, str. 5).

- d) besedilna: prenovitev besedila televizijskega reklamnega spota
- *Gospod doktor, a lahko?*
 - *Kar naprej, kar naprej, T/tunček!*
 - *Gospod doktor, jaz sem ena čisto navadna tuna, rad bi bil pa CALVO /.../*²⁷
s šalo z naslovom *Ambiciozna tuna: Gospod doktor, jaz sem en čisto navaden Janko. Rad bi bil pa Jankovič.*²⁸

3.1 Ker je prenavljanje kreativni postopek, je možnih kombinacij veliko, vendar ni mogoče spregledati, da so med vsemi prenovitvenimi posegi v besedilih najpogosteje uresničene in najbolj običajne ravno prenovitve frazeoloških enot. Vzrok za to je – poleg ustaljenosti enot, ki je pravzaprav osnovni pogoj za vsako prenovitev –²⁹ njihova večsestavinskost, ki povečuje možnosti (npr. v primerjavi z besedo) za izrabo semantične potence. Nadaljnji razlog je še stopnja prepoznavnost frazemov pri tvornicah in naslovnikih (npr. v primerjavi s prepoznavnostjo citatnih izrazov in besedil), ki je posledica njihove relativno dolgotrajne prisotnosti v jeziku in jezikovni skupnosti.³⁰ Ali kakor je zapisala frazeologinja G. Gréciano (1987: 196): »Polylexikalität ist ein Appell an die Fragmentierung, die Fixiertheit an die Variabilität, die Figuriertheit an die Litteralisierung.«

Zastavlja se vprašanje, ali imajo tovrstne inovacije mejo.³¹ Zdi se, da jo imajo. To kažejo prevodna besedila iz zelo oddaljenih in glede na kulturno ozadje zelo različnih jezikov. V slovenščino je npr. preveden roman japonske pisateljice M. Šikibu *Princ in dvorne gospe*. V njem je mogoče najti naslednje: *Zmedeni so letali njegovi komorniki sem in tja; cesarjevi sli so se gnetli »gosto kakor noge dežnih kapelj«.*³² Zveze »gosto kakor noge dežnih kapelj« zaradi nekompatibilnosti med *noga* in (*dežna*) *kaplja* očitno ne moremo »brati« kot PBZ; ker pa pomenski prenos iz besedila ni izpeljiv, tudi ne gre za kreativno metaforo. Ostane le še možnost, da gre v izvorniku za konvencionalno metaforo, torej za frazem ali morda iz njega izpeljano prenovitev – nič od tega v slovenščini ni prepoznavno kot smiselna vsebina, kar pomeni, da je tudi zunaj naše konceptualne mreže. Iz besedila je razumljivo le to, da je bilo »komornikov« veliko (*so se gnetli gosto*), toda kaj so *noge dežnih kapelj*?

²⁷ Reklamno besedilo za konzerve s tunino *Calvo*.

²⁸ *Jankovič* – priimek glavnega direktorja uspešnega slovenskega podjetja Mercator.

²⁹ Še preden se je to dalo preverjati v obsežnih besedilnih korpusih, je v frazeologiji veljalo, da se zaporedje prvin, ki sestavljajo frazem, oz. njihovo skupno pojavljanje v besedilih pogosteje realizira v frazeološkem pomenu kakor v pomenu homonimne PBZ, danes je to mogoče potrditi s korpusnimi podatki. Chafe (1968: 123) to argumentira »as determined by their semantic cogency, their usefulness to speakers of a language in frequently occurring situations«. Koller (1977: 192) pa na ta način pojasnjuje nereflektirano korigiranje napačne rabe frazemov tako pri govorniku kot poslušalcu. Pomisleke o pravilnosti Chafejeve trditve navaja Fleischer (1983: 192). Prim. tudi v Kržišnik 1994a: 126, 127 in 1996: 148, 149.

³⁰ Tako ima prenovitev navedenega reklamnega besedila – kar se tiče prepoznavnosti in torej prenovitvenega učinka – razmeroma zelo omejen »rok trajanja«.

³¹ Za frazeme Burger (1998: 154) trdi, da je meja težko določljiva, da jo tvorec in naslovnik različno ocenjujeta.

³² I. knjiga, zb. *Sto romanov*, 1988, str. 127.

4 Prenovitve frazema

Na tem mestu lahko definiramo, s katero so v 2.1 opisane modifikacije, z malenkostnim popravkom pripišemo frazeološkim prenovitvam: to so torej spremenjene rabe oblike in/ali pomena frazema, ki so v besedilu funkcionalne, z vidika tvorca zavestne in od naslovnika (lahko) prepoznane.³³

4.1 Tipologija frazeoloških prenovitev

V frazeološki literaturi je mogoče najti nekaj tipologij prenovitev, od zelo podrobnih do najbolj splošnih.³⁴ Za prikaz obojega zadoščata dve tipologiji H. Burgerja, nastali v razmiku dobrih 20 let. Razmeroma podrobna je objavljena v Burger, Buhofer, Sialm leta 1982 (68–91) in obsega:

leksikalna substitucija (lexikalische Substitution), vstavitev adjektivov (hinzufügung eines Adjektivs), sprememba morfemske zgradbe samostalniške sestavine (Determinativkomposition), vključitev desnega (rodilniškega) prilastka (hinzufügung eines Genitivattributs), razcep (relativizacija) (Abtrennung), krajšanje (Verkürzung), koordinacija (dveh frazemov z isto sestavino) (Koordinierung /partiell identischer Phraseologismen mit Tilgung der identischen Elemente/), zamenjava trdilnost <--> zanikanost (Wechsel Affirmation <--> Negation), kazalci v kontekstu (Verweise im Kontext), kršitev semantičnih pogojev (Verletzung der semantischen Selektionbedigungen), kršitev kontekstnih (tudi konsituacijskih) pogojev (Verletzung der textlinguistischen Bedingungen).

Ta tipologija, ki bi ji težko določili enotni kriterij, je urejena in dopolnjena v delu B. Wotjak (1992: 133–161) in obsega:³⁵

znotrajfrazemske modifikacije (substitucija, ekspanzija, redukcija, gramatične modifikacije, zamenjava trdilnost <--> zanikanost, razcep, koordinacija identičnih elementov, kontaminacije frazemov, nadomeščanje neverbalnega z verbalnim, nadomeščanje (dopolnjevanje) verbalnega z neverbalnim); zunajfrazemske modifikacije, kombinacije različnih tipov modifikacij.

Po več kot 20 letih od svoje prve tipologije se je Burger v svoji knjigi (Burger 1998: 150–153, enako v 2003: 152–155) odločil za veliko poenostavitev na samo tri tipe prenovitev oz. v njegovi terminologiji modifikacij: 1. formalna modifikacija brez semantične modifikacije, 2. formalna modifikacija + semantična modifikacija,

³³ Kot rečeno (v 2.1), morata biti izpolnjena vsaj dva pogoja (poznavanje frazema in tehnike prenavljanja). Burger (1998: 154) poroča o poraznih rezultatih preizkusa, s katerim je bilo preverjano prepoznavanje – verjetno večinoma prenovitvenih – modifikacij v reklamnih besedilih (citira Hemmi 1994 – žal Burger ne pove, ali so anketiranci izhodiščne frazeme poznali ali ne).

³⁴ Tipologija v Kržišnik Kolšek 1987: 519–525 je povzeta po Mlacek 1977: 90–96, ki predstavlja eno zgodnejših predstavitev tega pojava v frazeologiji sploh. Mlacek tovrstne jezikovne inovacije imenuje aktualizacija frazeoloških enot. V svoji tipologiji upošteva morfološke, sintaktične, leksikalne in kontekstualne aktualizacije ter kompleksni tip aktualizacij kot kombinacijo osnovnih štirih. – V germanistični frazeologiji je o tem med prvimi pisal Koller 1977 – na str. 188 navaja, da je edini, ki je o tem razmišljal pred njim, E. Riesel 1970. Koller pojav imenuje zelo splošno kot »besedne igre«, razlikuje pa med besednimi igrami znotraj BZ in zunaj BZ.

³⁵ Uporabljena je v več empiričnih raziskavah, npr. v Elspass 1998.

3. semantična modifikacija brez formalne modifikacije. V prvem tipu pravzaprav ne gre za prenovitev, ampak le za neprenovitveno modifikacijo.³⁶ Burgerjeva novejša tipologija pravzaprav potrjuje smiselnost ločevanja med neprenovitvenimi in prenovitvenimi modifikacijami: če ni nikakršne spremembe pomena, ne gre za prenovitev. Tipa 2 in 3 se razlikujeta glede na to, ali je struktura samega frazema prizadeta ali ne, torej bi lahko govorili o znotrajfrazemskih in zunajfrazemskih prenovitvah – čeprav se zdi Burgerju (Burger 1998: 153) to nepotrebno, saj je v vsakem primeru kontekst tisti, ki vodi pomensko razkriva prenovitve.

4.1.1 Tudi v slovenski frazeologiji že razmeroma dolgo obstajata dve delitvi prenovitev: delitev T. Korošca (1978) na obnovitve, v katerih je struktura frazema na kak način spremenjena, in ponovitve, ki so brez formalnih sprememb, in bolj podrobna tipologija E. Kržišnik. V svoji tipologiji (Kržišnik Kolšek 1988: 84–124 in Kržišnik 1990: 400–420) izhajam iz predpostavke, da morajo biti za neokrnjeno funkcioniranje frazema kot frazema (in samo frazema) izpolnjeni naslednji pogoji: 1. dana sestavinska zapolnitev (vključno z vsemi stalnimi/uzualnimi variantami), 2. dana skladijska struktura (s predvidenimi možnimi pretvorbami), 3. dana (zunajfrazemska) strukturo-pomenska povezovalnost (kolokabilnost) in 4. vključenost frazema v kompatibilno okolje, tj. v kontekst, ki omogoča prepoznavo frazema kot frazema. Glede na te pogoje se dalje ločuje med enostopenjskimi prenovitvami – v njih po eden od pogojev ni izpolnjen, in večstopenjskimi prenovitvami – v njih gre za hkratno neizpolnjevanje več pogojev. Enostopenjske prenovitve se glede na prizadetost oblike frazema ločujejo na znotrajfrazemske – v njih je oblika frazema, tj. njegova sestavinska in skladijska zgradba, spremenjena, in zunajfrazemske – brez formalnih sprememb. Znotrajfrazemske prenovitve se glede na vrsto oblikovne spremembe delijo na sestavinske – od glasoslovnih prek oblikoslovnih, besedotvornih do besednih/sestavinskih – in skladijske; zunajfrazemske na povezovalnostne (kolokabilnostne)³⁷ in (prave) sobesedilne. V večstopenjskih prenovitvah so postopki raznovrstni, glede na razvidnost oz. nerazvidnost teh postopkov pa se delijo na sestavljene – te so kombinacija več izpeljanih enostopenjskih postopkov, in razstavljene prenovitve (razstavitve) – v njih postopek izpeljave prenovitve iz izhodiščnega frazema ni razviden. Na prehodu med eno- in večstopenjskimi prenovitvami so križanja (kontaminacije) dveh, redkeje

³⁶ Naveden je zgled (Burger 1998: 151): *./.../ Noch vor kurzem herrschte zwischen den beiden Bergländern politische Spannung, begründet durch die Angst, man werde unfreiwillig zuviel Transitverkehr aufgedrängt bekommen. Der politische Schnee von gestern scheint jetzt zu tauen, Bundesrat Moritz Leuenberger will nach der Sommerpause sichtlich neuen Drive in die Verkehrsverhandlungen mit der EU bringen.* Enakovreden zgled v slovenščini bi bil (iz Fide): *Začela je pripovedovati. S tisto ljubko neokretnostjo, s katero so se ji zatikali pisani jeziki peresnika, je njen jezik stekel brez ovinkov in zadržkov. Ni se branila, ni se znala braniti; znala je napasti starega s kaktusovim cvetom, vse, kar je bilo zanjo **grd lanski sneg**, ne pa tistega, kar je prišlo nadjo z užtkom in brez nejasnosti. Prišla je iz svoje vasi s poročeno sestrično; dali so jo v isto sobo, ločeno s premično steno. ← brigati/zanimati se/zmeniti se za kaj kot za lanski sneg; Fida kaže osamosvajanje zveze **lanski sneg** 'zaradi nepomembnosti pozabljena stvar' – od 43 zadetkov jih je takih 15. Gre torej največ za modifikacijo, če že ne za novi frazem.*

³⁷ Povezovalnostne prenovitve so pravzaprav prehod ali povezava med znotrajfrazemskimi in zunajfrazemskimi, saj kot vezljivostni element predstavljajo del sistemske (slovarske) podobe frazema.

več frazemov oz. tudi FBZ in PBZ – križanja presegajo enostopenjske prenovitve s hkratnimi spremembami na več ravneh, ker pa so hkrati sama tudi eden od delnih postopkov v večstopenjskih prenovitvah, so torej eden od osnovnih postopkov.

Primerjava te tipologije s tipologijo Wotjakove razkrije prednosti in slabosti. Prednost moje tipologije iz 80. let je, da natančneje sledi samim postopkom, ki so jim pri prenavljanju podvrženi frazemi – tako bi šli med skladijske prenovitve npr. tipi ekspanzije, redukcije, delno razcep (Abtrennung) itd. Njena slabost pa je dejstvo, da je nastala na podlagi analize samo umetnostnih besedil in enega samega avtorja s konca 19. in začetka 20. stol.,³⁸ zato v njej ne morejo biti opažene možnosti zunajbesedilnih aktualizacij, tako položajskih (konsituacijskih) kot multimedijskih (neverbalnih, slikovnih) – tovrstne prenovitve so pogoste v neumetnostnih besedilih 2. polovice 20. stol., npr. karikature v publicistiki, stripovska besedila, najrazličnejša reklamna besedila. Če torej dodatno upoštevamo še te tipe, dobimo tipologijo, ki je prikazana v shemi 1; vsak tip je ponazorjen z zgledom.

4.1.2 Učinek frazeoloških prenovitev

Delitev modifikacij na neprenovitvene in prenovitvene oz. ločevanje med modifikacijami in prenovitvami je upravičeno tudi z vidika posledičnega učinkovanja v besedilu. Za razliko od (neprenovitvene) modifikacije, pri kateri frazem – načeloma ob oblikovni spremembi v okviru potencialne norme – v besedilu realizira samo svoj frazeološki pomen (prim. pod 4.1 prvega od Burgerjevih treh tipov modifikacij), pri prenovitvah v besedilu vedno nastopa interakcija med pomenoma FBZ in PBZ. Razmerje med obema je različno in odvisno od vsake konkretne besedilne uresničitve: lahko je pomen FBZ v ospredju in je pomen PBZ spremljevalna asociacija (1), lahko gre za hkratno uresničitev obeh pomenov (2) ali pa je v ospredju pomen PBZ in je pomen FBZ v ozadju (3).

(1) Šala

Prijatelj se pritožuje prijatelju:

Najin sodelavec Zvone je pa res nesramen.

Kako to misliš?

*Zadnjič **sem** pri njem **delal kot konj**, pa sem dobil le sendvič.*

Zares je nesramen. Jaz bi ti gotovo dal pol vreče ovsa...

← FBZ: *delati kot konj* 'zelo naporno delati, garati'; pomen PBZ: konj se hrani z ovsom, ne s sendviči;³⁹

³⁸ Prozna besedila Ivana Cankarja, zbrana v *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (krajšano ZD IC), knjige VI–XXIII.

³⁹ Ker je v ospredju frazeološki pomen, je šala dovolj zakrita, da sproži zapoznel, a zato tem bolj močan odziv naslovnika.

(2) **Prešeren: Mornar**

kitica:

*Nezvesta, bodi zdrava!
 Čolnič po mene plava,
 na barko kliče strel.
 Po zemlji varno hodi,
 moj up je šel po vodi,
 mi drug te je prevzel.*

Zadnja kitica:

*Po morju barka plava,
 Nezvesta, bodi zdrava,
 Sto tebi sreč želim!
 Po zemlji srečno hodi;
 moj up je šel po vodi,
 le jadrajmo za njim.*

← FBZ: *kaj iti po vodi komu* 'ne uresničiti se, propasti'; PBZ: *jadrati* 'premikati se po vodi (s pomočjo jader)';

(3) ZD IC IX/36

»Vi torej mislite: – kar culo na ramo!«

»E, tako ne mislim! Ne smete vzeti besede, kakor je; obrnite jo malo! To sem hotel reči, da ni nič čudnega in krivičnega, če morate prenašati ... življenja boj ...«

– Okrenil se je na stolu; začutil je pač na tihem, da **si je bil odpel suktnjo** malo pregloboko. Dostavil je s previdnim, ne zelo prijaznim glasom:

»Jaz sem vam naposled rad na uslugo.«

– In nato nadaljeval hitro:

»Toda moje zveze, veste, niso take, da bi mogel storiti kaj posebnega. Ali ste že bili pri gospodu Koprivniku?«

← *odpreti srce komu* 'izpovedati svoja čustva, misli' – SSKJ: *odpreti* 1. 'dati kaj v tak položaj, b) da postane notranjost dostopna'; *odpeti* 'dati kaj v tak položaj, da česa ne povezuje ali ne pritrjuje k čemu' + glasovna podobnost *odp(r)eti*.

Do interakcije med pomenoma FBZ in PBZ prihaja celo takrat, ko prenovitev ni neposredno sobesedilno podprta. Tako učinkuje npr. naslov kratkega komentarja *Čas rani vse cele* (Delo 12. 12. 1996, str. 1), ki je prenovitev frazema *čas celi vse rane*, izpeljana s kombinacijo glasovno-sestavinskih zamenjav – v besedilu nima kake konkretne pobude ali izpeljave, tako da ostaja zgolj igra na površini (še zlasti zato, ker ne gre za remotivacijo – o tem dalje), kljub temu pa evocira tako pomen FBZ kot tudi PBZ.

4.2 Izbira frazemov za prenovitev

Pritegnitev sodobnejših umetnostnih in neumetnostnih besedil v analizo frazeoloških prenovitev kaže, da so možnosti pri izbiri za prenavljanje primernih frazemov

razmeroma neomejene. V Kržišnik Kolšek (1988: 82, 83) na podlagi analize proz-
nih besedil slovenskega klasika I. Cankarja (na prelomu 19. v 20. stol. – slovenska
moderna) ugotavljam,⁴⁰ da je izbira frazemov dvakratno omejena, in sicer na fraze-
me s podstavno PBZ, torej na tiste, ki imajo t. i. notranjo formo (o tem pod 1) in
razvidno pomensko jedrno sestavino. Prenovitve v sodobnih besedilih to ugotovitev
izpodbijajo. V njih – tako v umetnostnih kot še zlasti v neumetnostnih besedilih – pre-
novitve frazemov z le izhodiščno (homonimno) PBZ, torej tistih, ki nimajo notranje
forme, niso nobena redkost. Prim. zgleda dveh prenovitev iz frazema *iti rakom žvižgat*
'propasti, umreti', katerega pomen je v popolnoma idiomatiziran, zato gre lahko le za
homonimno PBZ:

*Morda se je v postelji obnašal kot pobeteženi M. Jackson, ker ga prej nisem pošteno spitala.
Brez jela ni dela, kdo ve, enostavno ga nisem znala oceniti, pa tudi časa mi ni pustil veliko:
med ogledom znamenite Sintre si je moj žigolo pogumno zvil joint in potem je kraljevsko
koračenje šlo Mavrom žvižgat. Po prodnatih stezicah, ki so vijugale skozi čudovite vrtove,
se je spotikal kot ugonobljen zvodnik, ki še hoditi ne zna več. Za konec je dejansko padel
na nos, skrajno nerodno.*

(Iz romana A. Moroviča *Vladarka*, 1997: 148.)

*Za kaj takega ni več časa, Zig! Sam boš moral opraviti, sicer lahko gre naša invazija žon-
zom žvižgat!*

(Iz Fide: *Miki Miška*, 1996.)

Celo prenovitve frazemov, ki sicer imajo notranjo formo, niso nujno usmerjene
nanjo, temveč na homonimno PBZ – zgled je zgoraj navedeni časopisni naslov *Čas
rani vse cele*.

4.2.1 Iz navedenega je mogoče izpeljati sklep, da se pri prenovitvah dogajata dva
različna procesa, in sicer **remotivacija** ali aktualizacija notranje forme, tj. pomena
podstavne PBZ, in **podobesedenje** ali aktualizacija homonimne PBZ, tj. pomena
izhodiščne PBZ.⁴¹ Od tu dalje bi bilo iskanje morebitnih razlik med obema proce-
soma lahko usmerjeno ali v opazovanje sprememb v samih frazeoloških enotah ali v
možnosti izrabe prenovitev v besedilih. Za prvo bi potrebovali zelo natančne statistične
analize.⁴² Sama razpolagam le z rezultati analize remotivacijskih prenovitev (in to v
umetnostnih besedilih), v kateri med drugim ugotavljam, da so v tem postopku najpo-
gosteje izrabljeni frazemi z glagolskim kategorialnim pomenom (61%), v katerih je
prenovljena (oblikovno spremenjena ali le sopomensko aktualizirana) samostalniška

⁴⁰ Te ugotovitve podpira tudi analiza prenovitev v drugih umetnostnih besedilih 2. polovice 19. stol.
(Kržišnik 1994b) in 1. polovice 20. stol. (Kržišnik 1987b).

⁴¹ Med njima ločuje že Wotjakova (1992: 123), verjetno prvi pa je na različnost opozoril Burger (1989:
27/28).

⁴² Za rusko frazeologijo obstajajo slovarji avtorskih rab (Melerovič, Mokienko 1987 in 1997; citirano
po Eismann 2005), na podlagi katerih bi se lahko postavile prevladujoče tendence.

sestavina (Kržišnik Kolšek 1988: 135–154).⁴³ Zelo natančne statistične analize prinaša Elspaß (1998: 202–216),⁴⁴ vendar ne razmejuje modifikacij na prenovitvene in neprenovitvene, prav tako pa ne remotivacije od podobesedenja.

O različnih možnostih pri izrabi remotivacije in podobesedenja frazemov v besedilih se doslej še ni razmišljalo, a zdi se, da besedilne rabe izkazujejo različnost. Proces podobesedenja ostaja na ravni besedne igre, interakcije med dvema med seboj neodvisnima pomenoma, ki je opazna in učinkovita ravno zaradi tega razkoraka. Prim. zgled f: *streljati kozle* 'delati velike napake, neumnosti': *streljati* 'ubijati s strelnim orožjem' *kozel* 'samec koze (= manjša domača žival ...)' . Zaradi tega je podobesedenje proces, ki je izrabljen predvsem v neumetnostnih besedilih, zlasti v publicistiki. V procesu remotivacije je izrabljen postopek demetaforizacije, ki dalje odpira možnosti za novo metaforizacijo (ki so lahko izrabljene ali ne) – zadnje se dogaja zlasti v umetnostnih besedilih. Za primer vzemimo zgled k) *odpreti srce komu* 'izpovedati svoja čustva, misli':

- demetaforizacija: izhodiščni frazem *odpreti srce komu* je najprej spremenjen skladenjsko (*srce je odprto*) in oblikoslovno z zamenjavo ednine z množino (*srca*), ki povzroči spremembo pomena *srce* = abstr. (simbolni pomen) → konkr. (človeški organ, predmet), pomen podstavne PBZ je tako vzpostavljen;
- PBZ je izhodišče za razvijanje besedila: kar je (lahko) odprto, je prostor (*srce = izba*: »srca, prej zaklenjene izbe«); prostor odpirajo vrata (»duri srca«), ta se lahko zaprejo, dalje tudi zaklenejo ali odklenejo;
- nova metaforizacija: srce kot prostor z vsemi atributi je prostor čustvenih odnosov med ljudmi, vrata vanj odpre ali »vihar« (»Kadar pa buti v vrata vihar«) ali »topel spomladanski veter«.

5 Kreativna izraba semantične potence frazemov v slovenskih besedilih

Kot verjetno vsak stilistično učinkovit inovacijskih jezikovni postopek lahko tudi postopek frazeoloških prenovitev v izhodišču lociramo v umetnostna besedila, šele od tu je bil prenesen v neumetnostna. Ob stanju slovenskih frazeoloških raziskav, kakršno pač je, lahko z gotovostjo trdimo, da je postopku prenovitev mogoče slediti od baročnih besedil dalje. V svojih pridižnih besedilih jih je izrabljal Janez Svetokriški (1648–1714) pri oblikovanju poučnih prilik, zato ne preseneča, če njegove prenovitve večkrat temeljijo na pregovorih. Primer iz prve knjige pridigarskega priročnika *Sacrum promptuarium* (1691), pridiga *Na tretjo nedelo po veliki noči*:⁴⁵

Kaj se bojiš ti žlahtni gospod? – Jest se ne bojim drugiga, semuč eniga neprijatela mojga, zakaj jest imam eno težko pravdo. Inu deslih vse pisma sem v moje roke prpravil, de ta drugi nima neč pokazat (priča bodo tudi prsegli, kakor je meni všeč, besednikom sem uže

⁴³ Oblikovno je samostalniška sestavina spremenjena v 63 %, glagolska v 27 %, pridevniška v dobrih 9 %, spremembe sestavin drugih besednih vrst so le v posamičnih prenovitvah.

⁴⁴ Njegova analiza potrjuje večjo odprtost frazemov z glagolsko sestavino za vse vrste modifikacij (Elspaß 1998: 210, 214).

⁴⁵ Navajam po izdaji 1937, str. 19, 10. odstavek.

*tudi dobru usta pomazal, tem, kateri imajo soditi, sem uže lepe šenkinge poslal, zatoraj se troštam pravdo udobiti, dokler moje kula sem dobru pomazal; se troštam, de naprej poteko inu **mojmu bližnimu sem uže jamo prpravil**.), eniga samiga neprijatela se bojim, kateri per le-tej pravdi v priče se bode našel inu vej, de ta drugi ima prav. – Ah, pravi s. Bernardus, kadar bi jest v taki viži z mojim bližnim andlal, bi se ne bal ni rihtarja ni obeniga neprijatela, temuč bi se bal Boga, kateri za vse tu dobru vej, de bi on ne prpustil **ravnu v taisto jamo mene pokopati, katero mojmu bližnimu sem prpravil**.*

← kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade 'nesreča, ki jo kdo pripravlja drugim, navadno zadene njega samega'.

A četudi je kreativni izrabi frazemov od tedaj mogoče slediti v vseh obdobjih, je vendarle treba reči, da je prenovitev kot programsko uresničevani stilistični postopek dobila svoje mesto v besedilih slovenske moderne na prelomu 19. v 20. stol., posebej v proznih besedilih I. Cankarja (Kržišnik 1988).

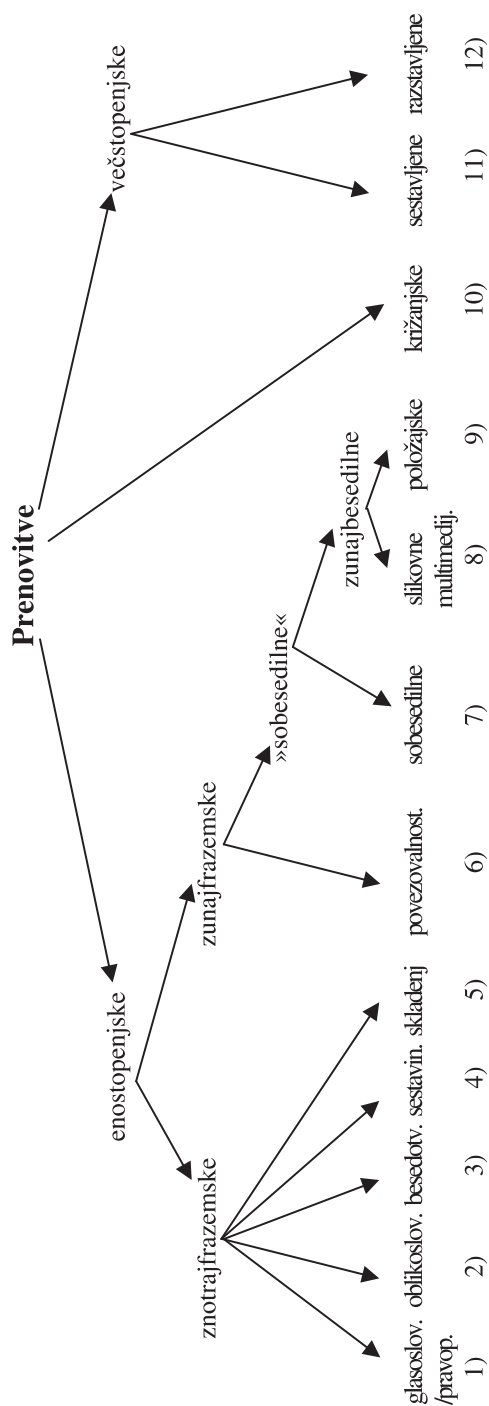
V zvezi z rabo prenovitev v slovenskih časopisnih besedilih je za zdaj mogoče reči, da so kot postopek v rabi od 1. polovice 20. stol. dalje. Primer:⁴⁶ /.../ *Dunajčan, ki je pred kratkim časom odpotoval v Zedinjene države. Tudi on bo **ugriznil** v dolarsko **jabolko** /.../ ← ugrizniti v kisló jabolko 'lotiti se česa neprijetnega, neugodnega'*. V analizi dveh slovenskih časopisov za čas dveh tednov, enega leta 1929 in drugega v letu 1939, je bilo najdenih 13 prenovitev (večina sobesedilnih),⁴⁷ kar je v primerjavi z izrabo tega postopka v sodobnih časopisnih besedilih malo. Za funkcijo prenovitev v besedilih sploh in še zlasti v časopisnih besedilih pa je pomemben in značilen podatek, da tega postopka v slovenskem časopisju prvih let po drugi svetovni vojni skoraj ni zaslediti – v analizi enotedenskega gradiva treh časopisov so bile najdene le tri prenovitve,⁴⁸ in sicer v časopisu, ki je izhajal na Svobodnem tržaškem ozemlju (torej ne v okviru Jugoslavije) – očitno je bil to preresen čas za »igranje z jezikom«.

O pojavljanju in funkciji prenovitev v slovenskih reklamnih in poljudnoznanstvenih besedilih ter v govorjenem jeziku nimamo ustreznih raziskav.

⁴⁶ *Slovenec* 6. 1. 1929, str. 8.

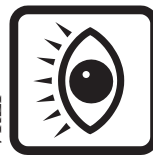
⁴⁷ M. A. Vižintin, *Frazemi v slovenskem narodu in Slovincu ob prelomnih zgodovinskih obdobjih*, diplomsko delo, 2005, str. 13.

⁴⁸ Časopisa *Ljudska pravica* in *Slovenski poročevalec* sta izhajala v Ljubljani, *Primorski dnevnik* v Trstu.

Zgledi prenovitev:

- 1) *Korinikov Jazzy ga!* v Mengšu ← *jebi ga* 'izraža vseenost' (pragmatični frazem) (*Jazzy ga!* lastno ime)
O, kanta simplicitas, kamor mečemo povolilne olupke ← *sankta simplicitas* (*sveta preproščina*); *kanta* 'vrsta posode' (Delo, SP, 9. 7. 05, str. 19)
tema kot v Rogu ← *tema kot* v rogu 'zelo temno' (rog 'roževinast ali koščen izrastek na glavi nekaterih živali'; Rog = Kočevski Rog – sedež po-
 veljstva slovenskih partizanskih čet med vojno) (cit. Po Gjurin 1982: 128)
Lenko Fuks ← *len ko(t) fuks* 'zelo len'; *Zdravko Dren* ← *zdrav ko(t) dren* 'zelo zdrav' (imena oseb v Imprologi, Gledališče Ane Monro)
- 2) *Jakuza, japonska mafija, uporablja povsem drugačne metode in ne dreza v sršenja gnezda* ← *dregnitii/dregati (drezati) v sršenje gnezdo* 'dati/dajati povod za hudo, množično razburjenje' (Republika 31. 3. 1995, str. 15)

- 3) **KRONOS: Brez sčrbi, še zmeraj vas vse uženem v kozlovi rog!** ← ugnati v kozji rog koga 'biti boljši kot (kdo)' (v predstavi je imel Kronos roge – bil je kozel) (E. Filipič, Ujetniki svobode, Problemi 1982/2, 1–17)
- 4) Sveže gobe razrežemo čez klobuk in kocen tako, da dobimo rezine v obliki črke T. Če vam te posebne oblike ne **gredo od noža**, lahko naredite navedne koščke. ← kaj iti od rok komu 'kdo hitro in spretno delati kaj' (M. Pečjak, Kuharska umetnost Azije, 1977, str. 18)
- 5) (...) na pet gospodarjev razdeljeno gostinstvo, tisoč in en propadli načrt o gradnji prenočitvenih zmogljivosti večjega obsega in svojo večno neuskaljenost – ob čemer bi utegnil kdo še pomisliti, da je prav to **tisti grm**, v katerem tiči **pravi moziški zajec**. ← v tem grmu tiči zajec 'tu je jedro problema, bistvo stvari' (Delo, Polet, 7. 2. 2002)
Vsi vemo, kaj ostane od **ljubezni, ki gre skozi želodec** ← ljubezen gre skozi želodec 'za ohranitev ljubezni je potrebna materialna podlaga' (E. Jurič, Grizem aforizem, 1995, str. 71)
- 6) **Vzemite Zdravje v svoje roke!** ← vzeti v svoje roke kaj = abstr. (zdravje) : konkr. (revija Zdravje) (radijska reklama)
- 7) Čudež pred cekajem
»Verjetno nihče ne ve, kako sta se koza in njen mladič znašla v parku pred stavbo centralnega komiteja ZK Jugoslavije.« je začudeno napisal Tanjugov fotoreporter v podpisu k sliki, ki jo je poslal v svet.
Že res, ampak ob gornjem se zastavlja še pomembnejše vprašanje: kako neki sta oba sploh preživela čisto blizu stavbe – kjer tako množično **streljajo kozle?** (Delo, Pa še to, 23. 3. 1990) ← streljati kozle 'delati velike napake, neumnosti' (Delo, rubrika Pa še to, zadnja str., 23. 3. 1990)
- 8) **VRZI**

← vrči oko na koga/kaj 1. 'pogledati', 2. 'pokazati interes za koga/za kaj' (potisk na majici – reklama za kinematografsko hišo Kolosej)

NA dobre filme

Že teh manj kot 10 odstotkov kazni je podatek, da **grejo** človeku **lasje pokonci** (če jih ima). (Ob fotografiji avtorja, ki je plešast) (Delo 10. 10. 2000, str. 12)

- 9) Seveda ni nič narobe, če rečem, da **si** vlada **puti** lase, vendar ni lepo, če vsi vemo, da je ministrski predsednik daleč od idealnega beatla. Toda stvar postane neprijetna, če rečem, da so se poslanci **smejali** ministrici v **brk**. ← *putiti* si lase 'biti zelo žalosten, obupan' (beatle 'mlad fant z dolgimi lasmi'); *smejati* se v *brk* komu 'predrzno, nestramno se smejati' (brk 'dlaka pod nosom'; brke nosijo moški) (Delo 21. 6. 1993, 3);
- 10) Človek mora večasih **misliti** s **tujo** glavo, da bi **ohranil** svojo. ← FBZ₁ *misliti* s svojo glavo 'imeti samostojno mišljenje' + FBZ₂ *odnesti* celo glavo 'nepoškodovan priti iz tepeža, boja; kočljivega položaja' (Ž. Petan, 1001 afonizem, 1986, str. 49)
- 11) »Se nameravaš kmalu ženiti?«
 »Da,« pravim, »kakor hitro bo mogoče. Kakor hitro si bom lahko kupil obešalnik, omaro, posteljo, mizo, stole.«
 »Zakaj obešalnik?«
 »Zato da bom imel kam **obesiti** suknič, klobuk, študij in strokovno prihodnost.«
 »Ne norčuj se.«
 ← knjižanje FBZ *obesiti* (šolo, študij ...) na klin 'opustiti šolanje, študiranje ...' + PBZ *obesiti* (kaj) na obešalnik; sobesedilno (B. Zupančič, Grmada, 1974, str. 64)
- 12) Mnogokdaj se primeri, da se v enem trenutku **odpro** vsa srca in skozi široka vrata prikipi duša v lica, v oči in na jezik, tako da so si ljudje mahoma podobni kakor brat bratu; ker bratje so si v najglobljih globočinah. /.../ Časih odpadne naravno prislone duri src le bežen dih; prikaže se le ozka, svetla špranja, komaj za hip, toda prikaže se. /.../ Pozdravili so se in koj so si tuji, ne poznajo se, ne mislijo več drug na drugega; svetla špranja je ugasnila, tiho so se zaprle duri. /.../ Kadar pa buti v vrata vihar, jih odpre siloma in sunkoma nastožaj, da zajče in se stresejo v tečajih, takrat ni več nobenih skrivnosti; kar bi drugače molčalo navekomaj, privre kvišku brez strahu. Srca, prej zaklenjene izbe, so prostrane, svetle veže, kamor stopi s ceste, kogar je volja. /.../ Čegava je bila roka, ki je samolastno odpahnila vrata zaklenjenih človeških src? /.../ Srce hrepeni in čaka željno, da bi se smelo razodeti srcu, tako da bi se zrušili vsi jezovi in bi se do kapije prelilo drugo v drugo /.../. Kmalu so si bili podobni v lica in celo po govorici in hoji; ker srca so bila odprta in so bila eno ter so ustvarila le eno podobo. Tudi kadar so se sporekli med seboj do hudega, so se sporekli bratje; ni je bilo moči, tudi v njih samih ne, ki bi bila mogla zaloputniti duri, odprite nastožaj. /.../ Ali ura pride nekoč, ko bo odprl srca topel spomladanski veter; ko si bodo obrazi enaki v veselju, ne v bridkosti, ko se bodo ljudje pozdravljali s cvetjem ovenčani in z gloriojo ljubezni.
 ← *odpreti/razkriti/razodeti* (svoje) srce komu 'izpovedati svoja čustva, misli' (ZD IC XXIII/97–99)

LITERATURA

- Aleksandr K. BIERICH, S. S. VOLKOV, Tatjana G. NIKITINA, 1993: *Slovar' russoj frazeologičeskoj terminologii*. Pod redakcij V. M. Mokienko. München: Verlag Otto Sagner.
- Harald BURGER, Annelies BUHOFER, Ambros SIALM, 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Harald BURGER, 1989: »Bildhaft, übertragen, metaphorisch ...«. Zur Konfusion um die semantischen Merkmale von Phraseologismen. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive*. Strasbourg. 17–29.
- – 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- – 2003: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2., überarbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Dmitrij O. DOBROVOL'SKI, 1997: Nacional'no-kul'turnaja specifika vo frazeologii (I). *Voprosy jazykoznanja* 6. 37–48.
- Wolfgang EISMANN, 2005: Zum mehrdimensionalen Spiel mit Phrasemen in den Stücken von E. Švarc. *Grani slova*. Moskva: Izdatel'stvo Elpis. 195–203.
- Stephan ELSPASS, 1998: *Phraseologie in der politischen Rede*. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Polona GANTAR, 2003: Stalnost in spremenljivost frazema v slovarju. *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa / Sodobni jezikovni položaj na Poljskem in v Sloveniji*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej i Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. 209–223.
- – 2004: *Frazem in njegovo besedilno okolje*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- Velemir GJURIN, 1982: Slovenski slengovski frazeologemi kot besedne igre. *Nemzetközi Szlavisztikai napok*. Szombathely. 128–136.
- Gertrud GRÉCIANO, 1987: Idiom und sprachspielerische Textkonstitution. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung*. Oulu. 193–206.
- Annelies HÄCKI-BUHOFFER, 1989: Psycholinguistische Aspekte in der Bildhaftigkeit von Phraseologismen. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive*. Strasbourg. 165–175.
- Werner KOLLER, 1977: *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Tomo KOROŠEC, 1978: Obnovitev v časopisnih naslovih. *Slavistična revija* 26/1. 147–160.
- Erika KRŽIŠNIK, 1987a: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1/2. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 49–56.
- – 1987b: Prenovitve stalnih besednih zvez v Kosmačevi prozi 30. let. *Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja* 7. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 517–532.
- – 1988: *Frazeologija v moderni*. Magistrska naloga. Ljubljana.
- – 1990: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih prozih besedilih. *Slavistična revija* XXXVIII/4. Ljubljana. 400–420.
- – 1994a: *Slovenski glagolski frazemi*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- – 1994b: Frazeologija v kratki pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. *XXX. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 53–67.
- – 1996: Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih. *Slavistična revija* 44/2. Ljubljana. 133–154.
- – 1998: Normativno v frazeologiji. Zbornik *Jezična norma i varieteti*. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 283–294.

- 2004: »Fehler« beim Gebrauch von Phrasemen – Gründe für Entstehung und (Nicht)Erkennen. Eine empirische Untersuchung. *Europhras 2000*. Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr. 245–256.
- 2005: Frazeologija v luči kulture. *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 41. SSJLK. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 67–81.
- George LAKOFF, Mark JOHNSON, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago and London.
- Jozef MLACEK, 1977: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. *SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika*. I–V. Ljubljana 1970–1991.
- Veronika N. TELIJA, 1986: *Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic*. Moskva.
- 1996: *Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokul'turološki aspekti*. Moskva.
- Jože TOPORIŠIČ, 1964: *Pripovedna dela F. S. Finžgarja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- 1973/74: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. Ljubljana. 295–305.
- Viktor V. VINOGRADOV, 1947: Ob osnovnyh tipah frazeološkičeskijh edinic v ruskom jazyke. Zb. *A. A. Šahmatov*. Moskva. 339–364.
- Barbara WOTNIAK, 1992: *Verbale Phraseolexeme in System und Text*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Vlas P. ŽUKOV, 1978: *Semantika frazeološkičeskijh edinic*. Moskva.

SUMMARY

The semantic potency of a phraseological unit is composed of the meaning of a free combination (FC), the meaning of a phraseological word combination (PWC) and the relationship between both meanings, which can be either motivating – in this case the FC is called derivational FC (also called derivational base in literature) or non-motivating – in this case the FC is called the source FC (also called homonymous). In reference to the semantic potency of a phraseological unit, phraseological theory uses two basic terms: the so-called »double reading« of a phraseological unit and the »inner form« of a phraseological unit. The former is used in Germanic, the latter in Russian literature. The terms partially overlap, since they both emphasize the property of phraseological units as secondary linguistic signs composed of other signs that bear meaning and which are open to creative interventions. The difference between the comprehension of semantic potency within double reading and inner form lies in a temporal cross section and in the perception of the nature of the semantic potency itself: in double reading synchronic understanding is involved, whereas in inner form synchronic as well as diachronic understanding is involved. When talking about the creative use of semantic potency in texts, we refer to it exclusively from the synchronic aspect. A similar duality is also attested by the understanding of the »picture« or the »picturesqueness« of a phraseological unit: the figurative character refers to the »picture« which connects the two terms (FC and PWC) in a semantic and motivating way, whereas (sensory) clarity of a phraseological unit refers to the »picture« as an image which is evoked by the (very) component elements of a phraseological unit.

Creative textual interventions in phraseological units are based on the fixed nature of their »image«, i.e. form and meaning. Although this »fixedness« of phraseological units as their defining property is becoming increasingly less reliable, particularly at a time when large corpora of texts are available containing enormous quantities of data on actual uses, the norm in phraseology cannot be ruled out (it is, however, more difficult to determine and in comparison with a norm in one-word lexical items it is also looser). One item of proof for the existence of the norm is the fact that the interventions into the norm are functional and can have an obvious effect. It is on the basis of noticeability that an incorrect use of phraseological units can be distinguished

from modifications. In a text, »mistakes« are at first non-functional changes, later they are unintentional and unconscious on the part of the speaker/writer and (mostly) unrecognizable on the part of the hearer/reader. Modifications are such changed uses of the form and/or meaning of a phraseological unit that they are mostly conscious on the part of the hearer/listener, though not always intentional; in a text they are functional and recognized or they can be recognized by the hearer/listener, since two necessary conditions have to be fulfilled: knowledge about and understanding of the source phraseological unit and (at least intuitive) knowledge about and understanding of the procedure of linguistic innovations. In Slovenian phraseology (phraseological) renewals rather than modifications have been more frequently discussed. The question being posed is: Should we simply rename renewals as modifications or should we seek out the characteristics that distinguish them? It seems more reasonable to choose the second option: if typologies take into consideration, on the one hand, the modifications that are based solely on a formal change of phraseological unit without any change in meaning, and all other changes on the other, then it is possible to talk about two levels of creative use of the semantic potency of a phraseological unit. The first level is modifications that take part within the potential norm of a phraseological unit, or in other words – from the aspect of the comprehension of phraseological units as one of the conventionalized linguistic means of expression for a conceptual metaphor – these are the changes that do not break the conceptual contents of a linguistic expression (e.g. the extension of the variant phraseological unit *požreti/snesti/pojesti besedo* 'to devour one's word' with the modification *pogoltniti besedo* 'to swallow one's word' – provided that a suitable context is present – is the modification within the conceptual metaphor WORDS ARE FOOD. Renewals are the next stage: no matter whether the form of a phraseological unit is changed or not, the renewals are characterized by the creation of a (varied) interaction between the PWC and FC – derivational or source FCs; in the former case we are talking about re-motivation, in the latter about literalization. The research into renewals in Slovenian artistic and non-artistic texts shows that the »depth« of the intervention of phraseological units in the topical context depends on the latter: while the process of literalization remains at the level of wordplay, the process of re-motivation via the process of demetaphorization can lead to new (creative) metaphorizations.